

16 In dialoog met het zwaard van Damocles

Suzanne Adema en Suzanne Luger

Het zwaard van Damocles is een bekende spreekwoordelijke uitdrukking. Minder bekend is het verhaal dat daarachter ligt, zoals dat bijvoorbeeld door Cicero – Romeins politicus, advocaat en filosoof – verteld wordt. In deze bijdrage presenteren we een opdracht bij dit verhaal. We laten zien dat de dialogische aanpak past bij het verhaal en bovendien goed aansluit op het curriculum en de lespraktijk van Latijnse Taal en Cultuur. In lessen Latijn in de bovenbouw van het VWO kan dit verhaal in het Latijn (met aantekeningen) of in vertaling behandeld worden. Maar het verhaal leent zich in vertaling, hopen wij, ook voor de Nederlandse les of voor een les over geluk en vrijheid bij het vak Filosofie.

Literatuur lezen in dialoog: de aanpak van Janssen en het curriculum van GTC en LTC

Verhalen en andersoortige literaire teksten hebben een belangrijke rol in de schoolvakken Griekse Taal en Cultuur en Latijnse Taal en Cultuur. Samen met materiële bronnen als beelden, vazen en gebouwen zijn teksten een belangrijke bron en toegang tot de wereld van de Grieken en Romeinen. Aan de hand van die bronnen leren leerlingen zich een beeld te vormen van mensen die in tijd en ruimte ver van hen af staan. Ze zetten daarbij ook de stap om na te denken over hun eigen ideeën en meningen aan de hand van de ideeën van die heel andere mensen. Het begrips- en reflectieproces van de leerling zelf is daarmee erg belangrijk in het curriculum (VCN, 2019).

De leerling is dus niet klaar als er een eerste werkvertaling van een tekst ligt, maar moet daarmee verder aan de slag (Bekker & Van Oeveren, 2008). Juist daarom is de aanpak van Janssen, Literatuur lezen in dialoog, relevant en inspirerend voor leraren Grieks en Latijn. We zien aanknopingspunten tussen de doelstellingen van deze schoolvakken en elk van de drie theoretische invalshoeken die Janssen (2009) gebruikt ter onderbouwing van haar didactische aanpak.

- Actieve verwerkingstheorie: Als we willen dat leerlingen nadenken over wat verhalen uit de oudheid voor henzelf betekenen, hebben ze een actieve leeshouding nodig, een die verder reikt dan woord voor woord een vertaling produceren. Volgens de actieve verwerkingstheorie draagt het stellen van vragen bij aan een dergelijke actieve leeshouding.
- Metacognitieve theorie: Leerlingen hebben inzicht nodig in hun eigen begripsproces. Ze moeten tijdens het vertalen van een tekst kunnen bijsturen als ze de draad van het verhaal dreigen kwijt te raken. De suggestie van Janssen, vanuit een metacognitieve invalshoek, is hierbij waardevol: leerlingen stellen al vragen terwijl ze een tekst vertalen, niet alleen daarna. Deze vragen helpen hen het begripsproces te reguleren.
- Schematheorie: Leerlingen hebben volgens de schematheorie (geactiveerde) voorkennis nodig om een tekst te begrijpen. Bij Grieks en Latijn werken leerlingen met teksten die uitgaan van andere culturele achtergrond dan die van de leerlingen. Hier legt de Janssens aanpak een interessante keuze voor leraren bloot: de mate waarin een leraar van tevoren gaten in voorkennis repareert, of dat juist niet doet en het overlaat aan de vragen die bij leerlingen opkomen tijdens het lezen en verwerken van een tekst.

Literatuur lezen in dialoog in het klassieketalenlokaal

Literatuur lezen in dialoog is goed in te passen in de dagelijkse lespraktijk van de behandeling van teksten bij Grieks en Latijn. Bij Grieks en Latijn gebruiken leerlingen teksten in de brontalen en in vertaling. De teksten worden in een aantal fasen behandeld, waaronder altijd tekstontsluiting, interpretatie en reflectie is (Van Oeveren, 2018). In elk van deze fasen is een kenmerkend onderdeel van de dialogische leesaanpak in te passen.

We illustreren dat hieronder aan de hand van Cicero's versie van het verhaal van Damocles. Cicero's *Gesprekken in Tusculum* zijn een verslag van een vermoedelijk fictief filosofisch getint samenzijn van Cicero en zijn gasten in zijn landhuis in Tusculum. De aanwezigen bespreken het menselijk streven naar geluk. In het vijfde boek gaat het erover dat geld en macht de mens niet gelukkig maakt, en dat wordt geïllustreerd met een anekdote over de tiran Dionysius. Deze maakt zijn onderdaan Damocles duidelijk dat er een keerzijde zit aan zijn (materiële) voorspoed.

Fase van eerste begrip van de tekst

In de fase van tekstontsluiting wordt een tekst in de brontaal meestal in korte passages behandeld, waarbij leerlingen doorgaans een werkvertaling maken van de originele tekst. Als afwisseling bestuderen leerlingen ook wel een vertaling of een tweetalige versie. De behandeling is meestal vooral gericht op begrip op woord- en zinsniveau, met aandacht voor grammaticale verschijnselen, woordbetekenis en culturele begrippen (Luger 2020).

Het moment dat zo'n passage is afgerond is een uitgelezen moment om leerlingen zelf vragen te laten bedenken, vragen die het begripsniveau ontstijgen en zich richten op gaten die zij in de tekst constateren. Leerlingen leggen een lijstje aan van deze vragen en kijken ook af en toe terug naar eerdere passages om te zien of sommige vragen misschien al in het vervolg van de tekst beantwoord zijn. Ze nemen daarmee de tijd om over de inhoud van de losse passages na te denken, maar leggen ook al verbanden tussen de passages door terug te kijken naar vragen die ze eerder bedacht hadden.

Het verhaal over het zwaard van Damocles hebben we voor deze fase in vier alinea's opgedeeld. De eerste alinea introduceert de personages. Damocles noemt Dionysius de gelukkigste man op aarde. Dionysius vraagt dan of Damocles misschien zelf wil ervaren hoe Dionysius' "geluk" voelt. De tweede alinea schetst hoe Damocles wordt omringd met alle zaken die hij in Dionysius' leven bewonderde. Damocles kan zijn geluk niet op. Deze alinea bevat veel persoonlijk voornaamwoorden, verwijzend naar Damocles en Dionysius. In een eerste opdracht markeren leerlingen zelf of met hij en hem Dionysius dan wel Damocles bedoeld wordt.

Damocles' mening over zijn situatie verandert in de derde alinea, als Dionysius een zwaard boven zijn nek hangt. Damocles heeft geen oog meer voor alle pracht en praal. Daarna volgt in de vierde alinea een evaluatie van het verhaal door de verteller, waarin de verteller zelf ook een vraag suggereert.

Interpretatiefase

Als een verhaal of episode is afgerond, volgt de fase waarin de tekst als geheel wordt geïnterpreteerd. Dit is een fase waarin het gevaar voor docenten van alle talen op de loer ligt om te sturend te werk te gaan, om leerlingen te loodsen naar een bepaalde, juiste interpretatie. Voor docenten Grieks en Latijn is dit gevaar des te groter omdat de teksten die ze behandelen al eeuwenlang door vele geleerden geïnterpreteerd zijn: er is een canon van interpretaties in het vakgebied. Als je leerlingen die te snel opdringt, heb je ze kennis van een interpretatie geleerd, maar kunnen ze nog niet zelf interpreteren.

Voor deze fase is de aanpak van Janssen dan ook een uitkomst. Leerlingen kunnen hun al eerder geformuleerde vragen eventueel nog aanvullen. Deze vragen wisselen ze uit met medeleerlingen en samen gaan ze op zoek naar een hamvraag. We verwachten dat ze in hun vragenlijsten zullen stuiten op problemen en vragen die ze hebben vanwege lacunes in hun kennis over de oudheid. In het verhaal van Damocles kunnen leerlingen zich bijvoorbeeld afvragen waarom juist beeldschone slaven een teken zijn van rijkdom – als ze niet weten hoe de prijzen van slaven bepaald werden. Vragen naar dit soort kennis zijn deels vragen die een leraar, naslagwerk of internet op kan lossen, maar onze kennis van de oudheid is geenszins volledig. Het kan dus zijn dat leerlingen een vraag hebben waarop we het antwoord, vanwege gebrek aan onderzoek of bewijs, eenvoudigweg niet hebben. Deze vragen zijn niet altijd te onderscheiden van vragen die in het verhaal opengelaten worden (de hamvragen). De verteller van het Damoclesverhaal neemt een hamvraag op aan het eind: kan iemand gelukkig zijn als er een ‘zwaard van Damocles’ boven hem hangt. Een hamvraag van leerlingen kan bijvoorbeeld ook zijn, om terug te komen op de beeldschone slaafgemaakten rond Damocles, hoe iemand gelukkig kan zijn als hij andere mensen tot zijn slaaf gemaakt heeft.

Vragen waarop de leraar, naslagwerken en het internet geen eenduidige antwoorden hebben bieden in elk geval stof tot nadenken en geven leerlingen ruimte om verschillende scenario's en interpretaties te bedenken en uit te werken voor de betekenis van het verhaal. Het verhaal over Damocles kan bij lezers vragen oproepen over wat Dionysius Damocles duidelijk wil maken, wat hun opvattingen over geluk zijn en hoe die van elkaar verschillen.

Reflectiefase

In de laatste fase van tekstbehandeling denken leerlingen aan de hand de tekst, eventueel aangevuld met materiële bronnen, na over hun eigen ideeën en meningen over een of meer thema's in de tekst. Het is meestal de leraar of methodemaker die de thema's vaststelt. Die doen daarbij wel hun best om met die thema's aan te sluiten bij de leefwereld van leerlingen, maar leerlingen zelf zijn daar natuurlijk de echte experts in. In de aanpak van Literatuur lezen in Dialoog zijn ze bij hun zoektocht naar de hamvraag terecht gekomen bij een vraag en thematiek die voor de tekst en henzelf van waarde is. De hamvraag en de beantwoording van die hamvraag vanuit de tekst vormen een goed startpunt om te reflecteren op wat hun eigen antwoord op de hamvraag zou zijn.

Een mogelijk thema en hamvraag waar een klas op uit kan komen in het verhaal van Damocles is de vraag wat geluk is. Opvallend is dat de verteller het verhaal zelf ook eindigt met een vraag in de vierde alinea: hij vraagt

zijn toehoorders of Dionysius voldoende duidelijk heeft gemaakt dat er geen enkel geluk bestaat voor iemand die een of andere verschrikking boven het hoofd hangt. De docent kan ervoor kiezen deze alinea in eerste instantie weg te laten en pas aan het eind van een klassengesprek over de hamvraag van dit verhaal naar voren te brengen.

Literatuur lezen in dialoog: een tip voor classici

Docenten klassieke talen zijn getraind op het ondervangen van alle soorten vragen die de teksten oproepen, meestal nog voordat de leerling die zelf heeft kunnen formuleren. Hoe zeer dat het geval is hebben we zelf ervaren bij het maken van deze opdracht: niet alleen bevatte de eerste versie van de vertaling telkens de explicitering van welke “hij” bedoeld werd, ook vonden we het moeilijk om het formuleren van de hamvraag echt open te laten. Als we onze leerlingen willen helpen om zelf tot het formuleren van lezersvragen te komen en hen willen leren aan de hand daarvan zelfstandig teksten te interpreteren, moeten wij, als leraren klassiek talen, dus meer op onze handen zitten.

Literatuur

- Bekker, R. & Van Oeveren, C.D.P. (2008). Activerende didactiek: het slepen voorbij. *Lampas* 41(3). 263-273.
- Janssen, T. (2009). *Literatuur leren lezen in dialoog: lezersvragen als hulpmiddel bij het leren interpreteren van korte verhalen*. Amsterdam University Press.
- Luger, S. (2020). *Lost in Translation. Teaching Students to Produce Coherent Target Texts* (Dissertatie). Universiteit van Amsterdam.
- Van Oeveren, C.D.P. (2018). *Ithaka gafje de reis. Op weg naar reflectie op het eigene en het vreemde in het literatuuronderwijs klassieke talen* (Dissertatie). Vrije Universiteit Amsterdam.
- Vereniging Classici Nederland. (2019). *Selfie met Sappho. Een nieuw curriculum voor de vakken GTC en LTC*. Vereniging Classici Nederland (VCN).

Opdracht Zwaard van Damocles

Cicero's *Tusculanae Disputationes* (Gesprekken in Tusculum) zijn een verslag van een vermoedelijk fictief filosofisch getint samenzijn van Cicero en zijn gasten in zijn landhuis in Tusculum. Een van de verhalen die ze elkaar vertellen is het verhaal over de tiran Dionysius van Syracuse en zijn onderdaan Damocles (*Tusculanae Disputationes* 5.61-62). Het verhaal wordt hieronder weergegeven in vertaling van Suzanne Luger, met het Latijn eronder. Lees het verhaal per alinea en maak de bijbehorende opdrachten.

Alinea 1

“Deze tiran heeft trouwens zelf een oordeel uitgesproken over hoe gelukkig hij was. Want toen een van zijn ja-knikkers, Damocles, in een gesprek zijn vermogen, zijn rijkdom, het aanzien van zijn heerschappij, zijn overvloed aan bezittingen en de pracht van zijn paleis benoemde en zei dat er nog nooit iemand gelukkiger was geweest, zei hij: ‘Damocles, wil je zelf misschien van dit leven proeven, aangezien het je bevalt, en mijn geluk zelf ervaren?’

Quamquam hic quidem tyrannus ipse iudicavit, quam esset beatus. Nam cum quidam ex eius adstantibus, Damocles, commemoraret in sermone copias eius, opes, maiestatem dominatus, rerum abundantiam, magnificentiam aedium regiarum negaretque umquam beatiorem quemquam fuisse, ‘Visne igitur’ inquit, ‘o Damocle, quoniam te haec vita delectat, ipse eam degustare et fortunam experiri meam?’

Opdracht:

1. Noteer vragen die deze alinea bij je oproept.

Alinea 2

Toen hij had gezegd dat hij dat graag wilde, liet hij de man op een gouden bed plaatsnemen, bedekt met een heel mooi geweven spreid die met prachtige afbeeldingen was geborduurd en hij versierde verscheidene tafels met zilveren en gouden servies, met reliëf versierd. Toen beval hij speciaal uitgekozen beeldschone slaven bij de tafel te gaan staan en hij droeg hen op hem op zijn wenken zorgvuldig te bedienen. Er waren geurige kransen, er werd reukwerk gebrand, er werden tafels beladen met de meest verfijnde gerechten. Damocles verbeelde zich een gezegend mens te zijn.

Cum se ille cupere dixisset, conlocari iussit hominem in aureo lecto strato pulcherrimo textili stragulo, magnificis operibus picto, abacosque complures

ornavit argento auroque caelato. Tum ad mensam eximia forma pueros delectos iussit consistere eosque nutum illius intuentes diligenter ministrare. Aderant unguenta coronae, incendebantur odores, mensae conquisitissimis epulis extruebantur. Fortunatus sibi Damocles videbatur.

Opdracht:

2. In de tekst is veel sprake van een derde persoon enkelvoud of het persoonlijk voornaamwoord ille/hij. Daarmee wordt soms de tiran Dionysius soms Damocles bedoeld. Markeer in de tekst met verschillende kleuren wanneer Dionysius en wanneer Damocles bedoeld wordt.
3. Worden vragen die je bij de eerste alinea had, beantwoord in deze tweede alinea? Noteer die antwoorden.
4. Noteer vragen die deze alinea bij je oproept.

Alinea 3

Te midden van deze pracht en praal beval hij aan het plafond een blinkend zwaard op te hangen, vastgemaakt met een paardenhaar, zodat het boven de nek van die gelukkige kerel hing. Dus keek hij niet naar die mooie dienaren, niet naar het kunstig bewerkte zilver, hij strekte zijn hand niet uit naar de tafel; de kransen gleden al vanzelf naar beneden; tenslotte smeekte hij de tiran om weg te mogen gaan, omdat hij niet meer gelukkig wilde zijn.

In hoc medio apparatu fulgentem gladium e lacunari saeta equina aptum demitti iussit, ut impenderet illius beati cervicibus. Itaque nec pulchros illos ministratores aspiciebat nec plenum artis argentum nec manum porrigere in mensam; iam ipsae defluebant coronae; denique exoravit tyrannum, ut abire liceret, quod iam beatus nollet esse.

Opdracht:

5. Markeer in de tekst weer met verschillende kleuren wanneer Dionysius en wanneer Damocles bedoeld wordt.
6. Worden vragen die je bij de eerdere alinea's had, beantwoord in deze alinea? Noteer die antwoorden.
7. Noteer vragen die deze alinea bij je oproept.

Alinea 4

Vind je dat Dionysius voldoende duidelijk heeft gemaakt dat er geen enkel geluk bestaat voor hem die altijd een of andere verschrikking boven het hoofd hangt? En voor hem bestond zelfs niet de mogelijkheid terug te keren

tot de rechtvaardigheid en de burgers hun vrijheid en hun rechten terug te geven; want hij had zich als onbesuisde jongeman verstrikt in zulke dwalingen en zulke misdaden bedreven dat hij niet veilig kon zijn, als hij was begonnen verstandig te zijn.”

Satisne videtur declarasse Dionysius nihil esse ei beatum, cui semper aliqui terror impendeat? Atque ei ne integrum quidem erat, ut ad iustitiam remigraret, civibus libertatem et iura redderet; is enim se adulescens inprovida aetate inretierat erratis eaque commiserat, ut salvus esse non posset, si sanus esse coepisset.

Opdrachten

8. Worden vragen die je bij de eerdere alinea's had, beantwoord in deze alinea? Noteer die antwoorden.
9. Noteer vragen die deze alinea en de anekdote als geheel bij je oproepen.
10. Vergelijk jouw lijst van vragen met die van een klasgenoot. Hebben jullie dezelfde vragen? Weten jullie een mogelijk antwoord op vragen van een ander? Welke vragen blijven over?
11. Bekijk samen de afbeelding van het schilderij van Westall. Komt zijn voorstelling van de anekdote van het zwaard van Damocles overeen met het beeld in jullie hoofd? Bespreek de verschillen en overeenkomsten.

Klassengesprek

12. Bespreek de vragen die in de vorige ronde overbleven met de hele klas en probeer tot mogelijke antwoorden te komen.
13. De verteller stelt zelf ook een vraag: de vraag of Dionysius iets voldoende duidelijk heeft gemaakt. Wat wilde Dionysius duidelijk maken? En hoe past wat de verteller in de laatste alinea zegt bij het verhaal?
14. Past de vraag van de verteller bij de vragen die jullie zelf hebben bij de tekst?
15. Vat voor jezelf samen waar deze tekst je over heeft laten nadenken en of je nieuwe ideeën opgedaan hebt of misschien bestaande ideeën hebt kunnen aanscherpen. Deel dit tenslotte met (een aantal) klasgenoten.